

ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՐԾՐՈՒՆ ԱՎԱԳՅԱՆ

ՉԺՊՏԱՑՈՂ ՄԱՐԴԸ. ԵՐՎԱՆԴ ՕՏՅԱՆ (ԾՆՆԴՅԱՆ 150-ԱՄՅԱԿԻ ԱՌԹԻՎ)

Բանալի բառեր – երգիծաբան, քաղաքական, սոցիալական, ազգ, մակաբույծներ, վիպակ, վեպ, գաղթական, հուշագրություն, աքսոր, տիպ, կերպար, «կավե հերոսներ», Կ. Պոլիս, շահամոլություն

Գրողական տաղանդը բացառիկներին է տրվում: Սակայն երգիծագիր գրող լինում են վերուստ տրվածով:

Հայ գրականությունը այնքան էլ հարուստ չէ երգիծաբաններով, բայց երկու մեծություններ մեզանում գրական այդ ճյուղը հասցրին համաշխարհային բարձրությունների: Աներկբայորեն Հակոբ Պարոնյանն ու Երվանդ Օտյանն են նրանք, որոնցից առաջինի ծննդյան 150-ամյակը լրացել է 1993 թ., երկրորդինը՝ այս տարի: 1869 թվականը արտակարգ բեղուն եղավ հայ գրականության ու մշակույթի երևելիների ծննդյան առումով՝ Հովհաննես Թումանյան, Կոմիտաս, Երվանդ Օտյան, Լևոն Շանթ..., մարդիկ, որոնք ոչ միայն իրենց ժամանակի միտքն ու խիղճը եղան, այլև դարձան հավերժի ճամփորդ, իրենց կատարած դերով եղան այն լույս-կրակը, որը հարստացրեց հայոց կյանքի բազում էջեր:

Երվանդ Օտյանն իրոք այդ լուսավոր բացառիկներից մեկն է, որն իր կյանքով ու գրականությամբ դարձավ XIX դարավերջի և XX դարասկզբի ինչպես արևմտահայության, այնպես էլ ամբողջ հայության (այդ թվում և սփյուռքահայության) բարոյական, քաղաքական ու ազգային կյանքի բազում երևույթների ու իրադարձությունների մարմնավորումն ու խտացումը: Ու թեև գրողը պիտի հաստատեր, թե ծիծաղ հետապնդած միջոցին «*արցունքներու կը բախիլ*», սակայն նրա գրականությունը իրականում եղավ ու մնաց որպես յուրովի շարունակությունը Հակոբ Պարոնյանի «Հոսհոսի ձեռատետրի» առաջաբանում առաջ քաշված կարևոր մի մտքի. «*Թերություններու վրա լալն թերություններու մեծագույնն է, խեղճության վրա արտասուք թափելն*»

ապացուցանել է, թե արյուն չունինք թափելու»: Եվ ապա. «Մոլություններու վրա ծիծաղիլն առաքինության ճամբուն մեջ գտնվիլ կենթադրե...»¹:

Խոսելով իր մասին՝ Օտյանը իր «Գրական հիշատակներ» գործում գրում է, որ ոչ ուրիշները և ոչ էլ «*հրենները*» չեն մտածել, թե ինքը մի օր գրող է դառնալու. «*Ծույլ, միամիտ... մանկություն մը ունեցած եմ, ֆիզիկապես ճգղած՝ գրեթե միշտ հիվանդկախ... Այնչափ պինդ էր գլուխս, այնչափ դժվար կըմբռնեի գիրերը, որ խեղճ հոքրիկս... անընդունակությունս տեսնելով... կատաղութենեն կուլար...*»²:

Օտյանի մանկությունը անցել է իր հորեղբոր՝ Գրիգոր Օտյանի ընտանիքում, որն ամուրի էր և բարձր պաշտոնյա լինելով հանդերձ՝ գրական խառնվածք ուներ, և որի տունը ժամանակի մի շարք հայտնի դեմքերի (Թ. Թերզյան, Մ. Չերազ, Մ. Փորթուգալյան...) հավաքատեղին էր: Հազիվ գրաճանաչ դառնալով՝ Օտյանը տան մեջ ձեռագիր թերթ է հրատարակել, որի ընթերցողները երեք հոգի էին՝ հայրը, մայրը և հորաքույրը: Վարժարանում սովորելիս ևս Օտյանը «Վառարան» և ապա «Անհաշտ» անուններով թերթեր է հրատարակում:

Օտյանը վերջնական կրթություն չստացավ. միակ փաստաթուղթը, որ ունեցել է, տոմարագետի վկայականն է, բայց դրա փոխարեն մասնավոր դասերի շնորհիվ հմտացել է ֆրանսերենի և հայագիտական մի շարք առարկաների մեջ, առնչվել տպարանային ու խմբագրական աշխատանքներին: Գրական մուտքը եղել է թարգմանություններով, ուսումնասիրություններով և գրախոսություններով: Այնուհետև ժամանակի մի քանի թերթեր՝ «Մանգումե», «Հայրենիք», սկսում են հյուրընկալել Օտյանին: Հենց վերջին թերթի բռնած հակաթուրք դիրքորոշման ու տպագրած նյութերի և իշխանությունների կողմից հրատարակությունը դադարեցնելու* պատճառով էլ Եր. Օտյանը, որ ոչ մի կուսակցության անդամ չէր, բայց որ թերթի գլխավոր աշխատակիցներից մեկն էր, ձերբակալությունից խույս տալով, ֆրանսիական «Ժիռոնտի» նավով հեռանում է Կ. Պոլսից: Օտյանի փախուստը համընկնում է հայ հեղափոխականների կողմից Օտտոմանյան բանկի գրավման օրվա (օգոստոսի 14) հետ, որի մասին մանրամասն նա պատմում է իր «Արյունոտ հիշատակներ» գրության մեջ (առաջին անգամ տպագրվել է Արփ. Արփիարյանի և Լ. Բաշալյանի խմբագրած «Նոր կյանք» (Լոնդոն, 1898) թերթում՝ Վահրամ ծածկանունով: Մամուլում այն տպագրվել է 1912 թ. Կ. Պոլսի «Ժամանակ» օրաթերթում: Երիտթուրքերի գրաքննության հետևանքով ընդհատվել է և միայն 1914 թ. լույս տեսել առանձին գրքով, որտեղ հեղինակը ոչ միայն դատապարտանքի սյունին է զամում թուրքական իշխանություններ-

¹ Պարոնյան Հ., Երկեր, Երևան, 1969, էջ 307-308:

² Օտյան Եր., Երկերի ժողովածու, հ. 4, Երևան, 1962, էջ 7:

* Ձերբակալվել էր թերթի խմբագիր Շահնագարը: Օտյանը ջանք է թափել նրան ազատելու:

րին ու մոլեռանդ ամբոխին, այլև օտարերկրյա դեսպանություններին, որոնք պաշտոնական «չեզոքություն» էին պահպանում Կ. Պոլսում իրականացվող ջարդերի նկատմամբ, բայց *ազդու միջոցներ* էին ձեռնարկում «*հեղափոխականները պանքայեն դուրս բերելու համար*»¹:

Օտյանն իր ապաստանած նավից ականատես է եղել թուրքերի կողմից հայերի նկատմամբ ծովափին իրականացված ջարդերին, տեսել, թե ինչպես խոշտանգված դիակները նավակներով ծովի խորքն են տարվել և ջուրը նետվել:

Այդ և այլ բռնությունների ու ճնշումների հետևանքով առաջացած հայ գաղթավայրերի և նրանցում գործող վայ գործիչների գեղարվեստական մարմնացումներ եղան Օտյանի «Հեղափոխության մակաբույծները» վերնագրի ներքո ամփոփված յոթ նովել-պատկերները, որոնք հեղինակն անվանում է վիպակ: «Նոր կյանք» թերթի 1898-1899 թթ. համարներում տպագրված այս գործը (առանձին գրքով տպագրվել է 1920 թ. Կ. Պոլսում) Օտյանի երգիծական լավագույն երկերից է, որտեղ հանդես բերված տիպերը հայ գրականության մեջ երբևէ չգերազանցված կերպարներ են և այսօր ևս շարունակում են մնալ արդիական նաև իրենց տրված անուններով՝ կակայանցներ, վարդ-հոգյաններ, անկախյաններ..., որոնք լցրել էին հրապարակը և օգտագործելով խաբելու բոլոր միջոցներն ու հնարքները՝ շահարկում էին առանց այն էլ ծայրագույն թշվառության գրկում հայտնված գաղթահայությանը: Ի դեպ, խոսուն անունների կիրառումները Օտյանի նախասիրած հնարքներից է: Ձանազան կուլտամյանցներ, ինձելտուրյանցներ («Պրոպագանդիստը») մնում են ընթերցողի հիշողության մեջ ոչ միայն իրենց «գործունեությամբ», այլև նրանց բնութագրող անուն-բնորոշումներով: Այդպիսի մի միջոց էլ կերտված հերոսների արտաքինի երգիծական պատկերումներն են, օրինակ՝ Ջաքեռսը, ում Օտյանը ներկայացնում է այսպես. «*Կարճուկ, շա՛տ կարճուկ մարդ մը: Քառակուսի: Կատարելապես քառակուսի դեմքով մը, որուն ճակատը թուշին կմիանա ուղիղ, բացարձակապես ուղիղ գիծով մը: Քիչ մը պեխ, աղտոտ հագուստներ, պզտիկ շուն մը ետևեն...*»², որոնք սպառնիչ բնութագրում են այդ «գործիչ» հերոսին: Մարդիկ, որոնք իրենց անուններով՝ Դաշույն Արտունի, Շանթ, Կայծակ, Փայլակ..., թեն սարսափազդու են, բայց սնամեջ են, երբեմն՝ հեգնանք առաջացնող, երբեմն՝ բուն անվան էության հակապատկերը: Ուշագրավ է, որ երբ Ջաքեռսի հրատարակած թերթին նվեր բերած մարդիկ տեսնում են նրա կերպարանքը, զարմանում են, թե «*աս մարդը ինչպե՞ս խմբագրություն կընե*», և նվերը չեն հանձնում. «... *Կերպարանքիս չե՛ն հավներ, անպիտաննե՛ր, փեսա՞ փնտռելու եկաք, թե նվեր տալու... զարմացեր են, թե ինչպե՞ս խմբագրություն կընեմ... կարճահասակ*

¹ Օտյան Եր., «Արյունոտ հիշատակներ», Կ. Պոլիս, 1920, էջ 23:

² Օտյան Եր., Երկերի ժողովածու, հ. 1, Երևան, 1960, էջ 391:

մարդը խմբագրություն չի՞ կրնար ընել... սանդուղի մը վրա կելլամ ու անանկ կրնեմ խմբագրություն... ապերա խտ ազգ»¹: Այդուհանդերձ, որքան էլ անխնա, հեղինակը երբեմն կարեկցում է այդ մարդկանց, որոնք այդպիսին են դարձել ներքին, բայց մանավանդ արտաքին ազդակների պատճառով, այն կացության ու պայմանների, որոնցում հայտնվել են իրենք:

1896 թ. Կ. Պոլսից հեռանալով՝ Օտյանը մեկնել է Աթենք, ավելորդ վտանգի չենթարկվելու նպատակով ներկայացել Վահրամ Վահրամյան անունով: Այստեղ Օտյանն ընտրվում է գաղթականներին օգնություն կազմակերպող հանձնաժողովի ատենապետ, որի գործունեության շնորհիվ հունական իշխանությունները հիսուն զինվորական վրաններ տրամադրեցին Ֆալերոյի դաշտում ապաստանած փախստական հայերին:

Օտյանը 1897 թ. տեղափոխվում է Եգիպտոս: Շուրջ երկու տարի որպես հաշվակալ աշխատելով Նուբար Փաշայի՝ Շարաբասի բամբակ մշակող ազարակում՝ 1899 թ. մեկնում է Մաքսե, ապա Վիեննա, Փարիզ: Քիչ անց նորից է մեկնում Վիեննա, որտեղ աշխատակցում է Անդրոնիկ Յանեսկոյի լեզվաբանական բառարանին, որը «*ջանում*» էր օտար բառերը «*հայերենի*» վերածել՝ թաշկինակը՝ դաստակ, ձեռնոցը՝ թաթպան, գլխարկը՝ փակեղ, սպասավորը՝ փուշտիպան և այսպես շարունակ: Որքան էլ Օտյանի նյութականը սուղ էր, նա շատ շուտով հիասթափված հեռանում է այդ գործից, անցնում Լոնդոն և նորից Փարիզ՝ այս անգամ աշխատակցելով Գվիդոն Լուսինյանի* ֆրանսերեն-հայերեն բառարանը կազմելուն (որին նախկինում աշխատակցել էին Ջ. Եսայանը, Արշակունիի Թեոդիկը, Հր. Աճառյանը): Ինչպես գրում է Օտյանը, Լուսինյանը երբեմն-երբեմն հանդես էր գալիս Կիպրոսն ու Անտիոքը իրեն վերադարձնելու պահանջով, և կային հայեր, որոնք հավատում էին ու հրավեր կարդում. «*Քաշե՛քու նվիրական սուրդ և առաջ քալե՛ք*»: Եվ սա այն դեպքում, երբ «... *նառկիլէի պես խողովակավոր գործիքի մը մեջեն թթվածին կը շնչեր ապրելու համար*»²:

Այս ընթացքում Օտյանը հանդիպումներ է ունենում Արշակ Զոպանյանի, Զապել Եսայանի, Ատոմ Յարճանյանի, Էդգար Շահինի, Սուրեն Պարթևյանի և Ֆրանսիայում ապաստան գտած մի շարք այլ մտավորականների ու գործիչների հետ: Ուղղակի առումով գոյատևելու համար Օտյանը անդամակցում է Փարիզում գործող «Երիտասարդ քրիստոնեից ընկերությանը», որ նպատակ ուներ իր անդամներին և նրանց միջոցով ընդգրկվող նոր անձանց մեջ քրիստոնեական բարոյականություն քարոզել, նրանց հեռու պահել «*գինեմոլութենե, խաղամոլութենե, բղջախոհութենե*», որը, իհարկե, չէր խանգարում Օտյանին կյանքի բեռը թեթևացնելու համար «*ազատ ժամերին*»

¹ Օտյան Եր., Երկերի ժողովածու, հ. 1, էջ 397:

* Գ. Լուսինյանը ներկայանում էր որպես *անվանյալն Կիլիկյան Լուսինյան իշխանության «Արքայական բարձրություն»* տիտղոսով:

² Օտյան Եր., Երկերի ժողովածու, հ. 4, էջ 194:

այցելել խրախճանքի աստված Բաքոսի «տաճար»՝ իրեն ընծայաբերելով գինեխումին: Անվճար ճաշարանից օգտվելու համար Օտյանը անդամակցում է նաև մեկ այլ կառույցի՝ «Փրկության բանակին», որ հետամուտ էր վատահամբավ վայրերից «դարձի բերելու մոլորյալներին»:

1902 թ. Օտյանը վերադառնում է Եգիպտոս, աշխատում Ալեքսանդրիայի՝ ծորակներ արտադրող ձուլարանի հաշվակալ, 1904 թ. մեկնում Հնդկաստան, նույն թվականին նորից վերադառնում Ալեքսանդրիա: Այս շրջանում է, որ Օտյանը սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի դեմ կատարված մահափորձի վերաբերյալ ուշագրավ հաղորդում է տպագրում, որում նշում է նաև բուլղարացի հեղափոխականներից ձեռք բերված պայթուցիկ որոշ նյութերի անորակության մասին, ինչը փոքրացրել էր ազդեցության շրջանակը և սպասված արդյունքը չէր տվել (սուլթանը միայն վիրավորվեց):

1909 թ. հունվարին՝ տասներկու տարվա ընդմիջումից հետո, Օտյանը թուրքական «Օսմանիե» շոգենավով վերադառնում է Կ. Պոլիս: Այդ բացակայության տարիների մասին նա գրել է «Տասներկու տարի Պոլսեն դուրս» վերնագրով իր լավագույն գործերից մեկը: Հուշագրությունը ստեղծվել է 1902-1912 թվականներին: Առաջին անգամ տպագրվել Կ. Պոլսի «Ժամանակ» թերթի 1912-1913 թթ. համարներում, իսկ հետագայում գրական վերամշակմանը զուգընթաց լրացվել է նաև «Արյունոտ հիշատակների» հատվածներով, որտեղ պատկերված շատ հերոսներ ներկայանում են իրենց բուն անուններով, ոմանք էլ՝ «Արտասահմանի գործիչ» Կակայանցը, որ Գարեգին (Գասպար) Պապայանց-Խաժակն է, «Խմբագրի» Ջաքեոսը, որ Ռեթեոս Մուրադյանն է, Վարդիգյանը, որ Հարություն Ջանկյուլյանն է (այս ազգանվան բաղադրիչները՝ ջան և գյուլ, Օտյանը թարգմանել է վարդ և հոգի, որից էլ Վարդիգյանը), որոնք խտացված ընդհանրական տիպեր են՝ այդ օրերի իրողություններն ու հոգեբանությունը արտացոլող ուշագրավ դեմքեր:

Օտյանի այս գործի կարևորությունը ոչ միայն գեղարվեստական գրավիչ շարադրանքի, այլև ներկայացվող դեպքերի ու անձերի վավերականությունն է: Այն իրականում պատմական վավերաթղթի արժեք ունի, որը վկայել է նաև հեղինակը. «... իմ պատմած իրողություններու բոլոր վկաները, բարեբախտաբար, ողջ առողջ են տակավին և ի հարկին կրնան ըսել, թե ունե՞ չափազանցություն չկա հիշատակներու մեջ»¹:

Վերոհիշյալ հուշագրությունը սկսվում է 1895 թ. դեկտեմբերին «Հայրենիք» թերթի խմբագրապետ Արփիար Արփիարյանի՝ Կ. Պոլսի Տագսիմի պարտեզի դեմ դաշունահարության պատմությամբ և ավարտվում թուրքական սահմանադրության հռչակման շնորհիվ համիդյան բռնակալներից մեկի՝ շեյխ Վահեդդինի՝ Սուլթան Բայազեդի հրապարակում կախաղան հանվելու իրողության փաստումով: Շուրջ հինգ հարյուր էջանոց այս գործը

¹ Օտյան Եր., Երկերի ժողովածու, հ. 4, էջ 141:

գեղարվեստական խոսքի հարուստ դրսևորումներով ներկայացնում է Օտյանի կյանքի այն հատվածը, որ կապված է 1896 թ. Կ. Պոլսում ծավալված իրողությունների և մանավանդ արտասահմանյան մի շարք երկրներում ու քաղաքներում (Հունաստան, Եգիպտոս, Փարիզ, Լոնդոն, Վիեննա, անգամ՝ Հնդկաստան) ապրած երկար ու ձիգ տասներկու տարիների հետ, որոնց մեջ ծավալուն տեղ է զբաղեցնում Եգիպտոսի ու այնտեղ հանգրվանած եգիպտահայ գաղթականության կյանքը՝ հազեցած ազգային ու համամարդկային ճակատագրի բազում իրողություններով ու ընդհանրացումներով:

Ինչպես ժամանակին «Բյուզանդիոն» թերթն է նշել, Օտյանի այս գիրքը «*Արտասահմանի թափառիկ հայության պատկերն է*»¹ ներկայացնում՝ դրանով իսկ դառնալով սփյուռքահայության կյանքի առաջին գեղարվեստական մարմնավորումներից մեկը, այն նախահիմքը, որտեղ պատկերվեց մայր հողից ու ծննդավայրից բռնագաղթած հայ ժողովրդի սպառումը, որը տարիներ անց պիտի դառնար սփյուռքահայ գրականության հիմնական ասելիքն ու բովանդակությունը, ասել է թե՛ հայի ամենօրյա ուժացումը, որն այսօր էլ մնում է արդիական: Գրքում Օտյանն ամեն բան դիտում է երկակի հայացքով՝ ողբերգականի և ծիծաղելիի համադրումներում, որտեղ, ի վերջո, միակ անկորնչելի հայրենիքի նկատմամբ սերն է:

Հուշագրությունը պարունակում է ուշագրավ մանրամասներ ինչպես ժամանակաշրջանի, այնպես էլ հենց հեղինակի կյանքի վերաբերյալ: Եվ ոչ միայն Օտյանի, այլև գրական այնպիսի դեմքերի, ինչպիսիք են Արփ. Արփիարյանը, Մ. Կյուրճյանը, Լ. Բաշալյանը, Ա. Չոպանյանը... Այն նաև հավաստի արտացոլանքն է մի տանջալից ուղու, որով անցել էր արևմտահայությունը, մատնանշումը սուլթանական Թուրքիայի ճիրաններում հայերի զոհողությունների, նաև արժանի տուրք բոլոր այն նահատակներին, որոնք իրենց կյանքի գնով պայքարեցին օսմանյան մոլոխի դեմ:

Օտյանի այս հուշագրությունը առանձնանում է նաև նրանով, որ այնտեղ ներկայացված են մարդկային բազմաբնույթ տիպարներ, որոնք հետագայում ևս օգտագործվել են գրողի այս կամ այն գործում, դարձել յուրատեսակ բնորոշներ՝ մարդկային էության ու վարքագծի այս կամ այն դրսևորումները գեղարվեստական խտացման ենթարկելու համար: Դրանք շատ-շատ են՝ ծննդավայրից հալածված տարագիրներ, անապահով ու ավուր հացի կարոտ մտավորականներ, «*ազգի փրկչի*» ու «*որ մենք հերոսի*» անուն շինած արկածախնդիրներ, իրական հերոսների նկարագրով հայրենասերներ ու ազգային գործիչներ և այլն:

Հուշագրությունում ամեն բան առնչվում ու մեկնվում է հայ զանգվածների ազգային խնդիրների ու մտահոգությունների դիրքերից, հաստատվում ժողովրդի կենսունակության այն հատկանիշը, ըստ որի՝ որտեղ էլ ոտք է

¹ «Բյուզանդիոն», 1914, թիվ 5352:

դնում տարագրված հայր, իսկույն ձեռնամուխ է լինում թերթերի, վարժարանների, մտավոր կենտրոնների հիմնման: Բայց այս ամենից վեր տիրապետող գործոնը, գլխավոր ու հիմնական հեղինակային ասելիքը **կարոտաբաղ-ձուրթյան** փաստումն է, որ մաշում է ամենքին, պայմանավորում նրանց ապրելաձևը, թելադրում գործունեությունը: Այդպիսի մի պատկեր է Արփ. Արփիարյանի եղբոր՝ Տիգրան Արփիարյանի պատմությունը, որը, այլևս չդիմանալով օրավուր աճող կարոտին, որոշում է գաղտնաբար Կ. Պոլիս վերադառնալ. *«Եթե հոս մնամ, կմեռնիմ... Եթե թիարան ալ դրկեն՝ պիտի երթամ Պոլիս...»*¹:

Արհամարհելով սպասվող վտանգները՝ նա մեկնում է Կ. Պոլիս, որտեղ անմիջապես ձերբակալվում է և բանտարկվում: Օտյանը չի խուսափում ցույց տալ նաև ներկուսակցական բախումները, այն հոռի պահվածքը, որը հաճախ պայմանավորվում էր շահի դիրքերով: Այս առումով բնութագրական է Օտտոմանյան բանկ մտած հերոսներից Արմեն Կարոյի* կյանքի մի դրվագի հիշատակումը, որը Օտյանին պատմել է հեղափոխական հենց այդ գործիչը: Այն բերում ենք մեջ ամբողջովին. *«Կարո երբ հեղափոխական գործին մասնակցելու որոշում կուտա՝ կը գրե Նազարբեկի, որ պատրաստ է անձը և դրամը զոհել ազատության համար ու կը խնդրե Նազարբեկին, որ իրեն ըսե, թե ինչ բանի մեջ օգտակար կրնա ըլլալ:*

*- Անձի պետք չունինք, դրամդ դրկե՝,- կը պատասխանե Մարոյի ամուսինը»*²:

Հուշագրության արժանիքներից մեկն էլ այն է, որ Օտյանը գրում է ոչ թե միայն «Պոլսեն դուրս» ապրող հայերի ու նրանց վիճակված կյանքի, այլև 1908 թվականից, այսպես ասած սահմանադրությունից հետո «Պոլսեն ներս» տեղի ունեցած իրադարձությունների մասին՝ փաստելով, որ կարճատև ոգևորությունից հետո արևմտահայության վիճակը լեցուն էր մահվան նույն մղձավանջներով ու սարսուռներով, ինչպիսին էր մինչև *«հեղափոխությունը»*, որն իրականում հեղաշրջում էր՝ հետամուտ հայատյացության նույն ծրագրերին:

Հուշագրությանը տրված վերնագիրը շատ ավելի ընդգրկուն է, քան կարող է թվալ առաջին հայացքից: **Դուրս** ասելով չպիտի հասկանալ որևէ վայրից (տվյալ դեպքում՝ Կ. Պոլսից) դուրս լինելը, այլ ամեն բանից դուրս լինելը՝ երկրից, ծննդավայրից, գաղափարների զոհողությունից, ազգությունից, ազնվությունից, մարդկայնությունից... Օտյանի պատկերած շատ հերոսներ հենց այդպիսին են, թեև քիչ չեն նաև նրանք, ովքեր **ներսում** են ու մարդկային բարձր որակներ են դրսևորում, որոնցից մեկն էլ հենց ինքը՝ հեղինակն է՝ ակտիվ մասնակիցը հայ կյանքի բազում դեպքերի ու շրջադարձերի:

¹ Օտյան Եր., Երկերի ժողովածու, հ. 4, էջ 143:

* Բուն անունը՝ Գարեգին Փաստրմաճյան, Կարինի նախկին մեպոսը:

² Օտյան Եր., Երկերի ժողովածու, հ. 4, էջ 87:

1915 թ. համատարած բնությունների շրջանում Եր. Օտյանը 21 օր թաքնվում է դեռևս Եգիպտոսից իրեն ծանոթ բարեկամներից մեկի՝ Կարապետ Տիրհեմճյանի* բնակարանում, սակայն մտածելով, որ աքսորյալ ընկերները տեսնելով, որ իրենց շարքերում չէ, կկարծեն, թե ինքը դավաճան է, դուրս է գալիս թաքստոցից, հաջորդ օրն իսկ ձերբակալվում և սեպտեմբերի 13-ին մեղադրվելով որպես... **տեռորիստ**՝ շատերի հետ աքսորվում է, Ալ. Շիրվանզադեի բնութագրմամբ՝ դառնալով «մարմնացած վիշտ»:

Չնայած Օտյանը առաջիններից էր, որ հասկացել էր համիդյան և իթթի-հադական** Թուրքիայի նույնականությունը, սակայն անգամ նա ի վիճակի չեղավ պատկերացնելու թուրքական ծրագրված վայրագությունների ամբողջությունը: «Յետո հասկցանք,– գրում է Օտյանը,– թէ դժոխային ծրագիրի մը, հայ ցեղի բնաջնջումին առաջին ահռելի դրուագն էր որ տեղի կ'ունենար»¹:

Օտյանը աքսորվեց Տարսուս, Էլ Բուսերա, Դեր-Ձոր, Օսմանիե, Հալեպ, Համա... Տառապանքի այդ ուղիները նրան հասցրին ծերության շեմին ու քայքայեցին առողջությունը: Ականատեսները պատմում են, որ նա շրջում էր ցնցոտիների մեջ, այդ ցնցոտիների տակից դուրս էին ցցվել նրա ուսերի ոսկորները, դեմքը թառամած, խորն ընկած կրծքով ու ծոված ողնաշարով:

Հրապարակի վրա Եր. Օտյանի անունը լսվեց միայն 1918 թ. զինադադարից հետո. «Ողջո՛ւյն քեզ հայ ժողովուրդ,– մեղա՛, ողջույն ձեզ, հայության մնացորդներ,– հեռվեն, շատ հեռուներեն կուգամ: Տեր-Ձորեն կուգամ, որուն կամուրջեն 300 հազար հայեր անցած են և որոնցմե այսօր մի միայն 1500 կիներ ու որբ տղաք ողջ մնացած են...»²:

Աքսորն ու տառապանքը նրա հոգում թողել էր մի անանց թախիժ, որի մասին վկայում է նաև Անդրանիկ Շառուկյանն իր «Մանկություն չունեցող մարդիկ» ինքնակենսագրական վիպակի «Կադանդ» գլխում. որբանոցում նրա մասին որբերին ասել էին, թե «նշանավոր մեկն է» և թե «միշտ կը խնդար ու կը խնդացնե»: Եվ երբ հանդիսության օրը բոլորը սպասում են նրա խոսքին, սև հագուստով այդ մարդը բեմում կանգնում ու լռում է, երկար ճիգից հետո հազիվ արտաբերում՝ «Տղաքնե՛ք, որբե՛ք...», ու թաշկինակն արցունքոտ աչքերին՝ վերադառնում, նստում իր աթոռին: «Պիտի խնդար ու չխնդաց, պիտի խնդացներ ու չխնդացուց: ...Լացավ ու լացուց բոլորս»: 10-11 տարեկան հայ որբերը չեն հասկանում, թե «խնդացնող» մարդը ինչու լաց

* Թեոդիկի վկայությամբ՝ Կ. Տիրհեմճյանը Օտյանի կերտած գրական հերոսներից մեկի՝ Իզնաստ աղայի նախատիպն է:

** 1908 թ. հեղաշրջումից հետո իթիլաֆականները (համաձայնականները) ստանձնեցին իշխանությունը՝ Մահմուդ Շևքեթ փաշայի գլխավորությամբ: Բալկանյան պատերազմի ընթացքում իշխանությունն անցավ իթթիհադականներին (միութենականներին), որոնք երիտթուրքերի «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության ավելի մոլեռանդ ու ազգայնական թևն էին՝ Էնվերի, Թալեաթի և այլոց գլխավորությամբ:

¹ «Վերջին լուր», 1921, թիվ 2160, 25 ապրիլի:

² «Շանթ», 1918, թիվ 1, էջ 35:

եղավ, տասնյակ գրքերի հեղինակ գրագետը ինչու երկու խոսք չգտավ իրենց ասելու: Բայց, ինչպես Ծառուկյանն է գրում, *«ի՛նչ կրնար ըսել Տեր-Ջորեն նոր դարձող տառապած հայ գրագետ մը իր ցեղին հազարավոր որբերուն, որոնց ծնողքները, ամեն գարունի, վարար Եփրատը դուրս կնետեր, ոսկոռ առ ոսկոռ. իր աչքերուն դեմ, ավազին վրա...»*¹:

Պատերազմի ավարտը (1918 թ.) հայության մեջ *«հուսո զոնէր»* էր բացել, բայց շատ շուտով ի դերն ելան բոլոր սպասումներն ու ծրագրերը: Օտյանը հենց սկզբից չհավատաց մեծ տերությունների երկդիմի քաղաքականությանը: 1919 թ. Ալ. Շիրվանզադեի հետ ունեցած մի զրույցի ժամանակ նա այդ առումով մի ուշագրավ բնութագիր է տալիս ծավալվող դեպքերին. *«— Պոլիսը հիմա կնմանի մեծահարուստ այրուհու մը: Անոր ամուսնուն դիակը տակավին գերեզման չէ մտեր, փեսացուներ եկեր, շրջապատեր են զինքը, կուզեն ամուսնանալ»*²:

Արևմտահայության այդ իրողությունը Օտյանը շատ հակիրճ արտահայտեց 1922 թ. լույս ընծայած իր «Երգիծական տարեցույցում» տպագրած *«Մեծ անդրաշխարհեանի մը մեկնումը»* տարվա տեսության մեջ, որտեղ բնորոշելով ետզինադադարյան շրջանը՝ այն համեմատեց մի շոգենավի հետ, որը դատապարտված է խորտակման և իր հետ ծովի հատակն է տանում *«Մեծ Հայաստանը»*՝ իր վիլտոնյան սահմաններով, Սև և Միջերկրական նավահանգիստներով և ամբողջ *«արևելյան խնդիրը»*³:

Այդուհանդերձ, ստեղծագործական առումով 1918-1922 թթ. բեղուն եղան Օտյանի համար: Նա մեծ գործունեություն ծավալեց ժամանակի մամուլի գրեթե բոլոր օրգաններում (*«Ժամանակ»*, *«Վերջին լուր»*, *«Ճակատամարտ»*, *«Շանթ»*...), հրատարակեց *«Շավիղ»* գրական-երգիծական պարբերականը, գրեց, տպագրեց, վերամշակեց կամ վերահրատարակեց տասնյակ գեղարվեստական գործեր՝ վեպեր, հուշագրություններ, վիպակներ, քրոնիկներ, թատերգություններ, երգիծական պատումներ՝ *«Մեծ պատերազմին սուտ լուրերը»*, *«Թիվ 17 խաֆիէն»*, *«Գրական հիշատակներ»*, *«Ճեպընթաց նորածինը»*, *«Միջնորդ Տեր-Պապան»*, *«Հեղափոխության մակաբույծները»*, *«Ես դրսեցի չեմ առներ»*, *«Նոր հարուստներ»*, *«... Բերայի գայթակղությունները»*, *«Թաղականին կնիկը»*, *«Առաքելություն մը ի Ծապլվար»*, *«Մատնիչը»*, *«Սալիհա հանըմ»*, *«Զաքըր Ավրամ կամ Գրիգորին վրեժը»*, *«Ապտուլ Համիտ և Շերլոք Հոլմս»*, *«Ազգային բարերարը»* և այլ գործեր: Ուշագրավ երևույթ եղավ *«Իգնատ ադա»* երգիծաթերթը, որով մեկ անգամ ևս հաստատվում են Ալ. Շիրվանզադեի այն խոսքերը, թե Օտյանը այդ շրջանի *«... ազգային խեղճատակների, կեղծ մարգարեների, ինքնակոչ դիպլոմատների, անխիղճ վաշ-*

¹ Ծառուկյան Ա., Մանկություն չունեցող մարդիկ, Երևան, 1963, էջ 53:

² Շիրվանզադե Ալ., Կյանքի բովից. Հուշեր, Երևան, 1982, էջ 495:

³ Օտեան Երուանդ, Երգիծական տարեցույց, Կ. Պոլիս, 1922, էջ 3-4:

խառռուների և մանավանդ գրական շաղատանների ահն ու սարսափն էր»¹:

Գեղարվեստական գործերին զուգընթաց՝ Օտյանը հանդես է գալիս նաև հրապարակախոսական հոդվածներով, որոնք վերաբերում են ինչպես անցյալ, այնպես էլ ընթացիկ կյանքի բազում խնդիրներին: Իր գործերով Օտյանը ծաղրի է ենթարկում ինչպես հայ վաշխառուներին ու կուսակցական շատ գործիչների ցուցամոլությունը, կեղծ ազգասիրությունը, նյութապաշտությունը, այնպես էլ օտար պետությունների կեղծ ու երկդիմի քաղաքական վարքագիծը, ժողովրդական առողջ ուժերի ուշադրությունը բևեռում անցյալի վրիպումների վրա, հասարակական կարծիք ստեղծում սին մտայնությունների ու ձախավեր գործունեությունների նկատմամբ: Տարագրման, պատերազմի, թուրք զանգվածների գործած չարիքների և, ամենակարևորը, դեպի կյանք վերադարձի մոտիվները այդ շրջանի օտյանական գրականության հիմնական բովանդակությունն են:

Օտյանական երգիծանքի էությունն այն է, որ այն իմաստավորված ու նպատակադիր ծաղր է, ճշմարտության խոսք, ազգային խոր վիշտը հաղթահարելուն է միտված և նպատակ ունի մաքրելու հոգիները, սթափեցնելու «*իրեններին*» և ինքնաճանաչման մղելու:

Յուրային կամ ոչ յուրային հասկացություն գոյություն չունի Օտյանի համար: Գուցե հենց այս հանգամանքն է նկատի ունեցել Հ. Օշականը, երբ գրել է, թե Օտյանը ամենքի հետ է և ամենքի դեմ: Այս առումով ուշագրավ է Ալ. Շիրվանզադեի ևս մի վկայություն, ըստ որի՝ ժամանակի մի քանի թերթերի խմբագրություններ, իրենց ապահովելու համար, գնել էին նրա աշխատակցությունը, բայց մեծ երգիծաբանը չէր խնայում նաև նրանց*:

Օտյանի երգիծանքի տարափը թափվում էր ամենքի վրա, որը լոկ ծիծաղ չէր, այլև արտահայտումն այն դժգոհության, վրդովմունքի ու ցավի, որ զգում էր գրողը ի տես իր շրջապատի:

Ինչ խոսք, օտյանական գրականության պսակը «Ընկեր Բ. Փանջունի» եռամսս երգիծավեպն է, որի առաջին՝ ծալվարյան մասը գրելու առիթ տվեցին հայ իրականության մեջ մինչև 1908 թ. ծավալված դեպքերը: Նամականու մի մասը առաջին անգամ Օտյանը հրատարակեց 1910 թ.՝ Կ. Պոլսի «Բյուզանդիոնի» համարներում՝ «Ընկերական նամականի կամ առաքելություն մը ի Ծալվար» վերնագրի ներքո (առանձին գրքով այն տպագրվել է 1911 թ.): Ապա գրեց «Ընկեր Բ. Փանջունին խապրիկները», որը կիսատ մնաց: Փանջունու «*ծալվարյան*» գործունեության շարունակությունը եղավ 1914 թ. հրատարակած «Ընկեր Փանջունին Վասպուրականի մեջ» մասը: Ավելի ուշ՝ 1924 թ., Օտյանը Եգիպտոսում լույս ընծայեց «Ընկեր Փանջունին տարագրության մեջ» նամակաշարը, որի մի մասը 1923 թ. Հ. Ճ. Սիրունին

¹ Շիրվանզադե Ալ., նշվ. աշխ., էջ 502:

* Այդ մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Ալ. Շիրվանզադեի նշված գրքի «Երվանդ Օտյան» հուշը:

տպագրել էր Բուխարեստում՝ իր խմբագրությամբ լույս տեսնող «Նավասարդ» հանդեսում: Փանջունու կերպարը մաս առ մաս Օտյանի մեջ հղացել է երկար տարիների ընթացքում և մինչև իր կյանքի վերջը (1926 թ.) մնացել նրա ուշադրությունը գրավող հայ իրականության ամենաբնորոշ ու կենտրոնական տիպերից մեկը: Առանց վարանման կարելի է ասել, որ Փանջունին Օտյանի ժամանակների և բոլոր ժամանակների հավերժական կերպար է, որը, անկախ պայմաններից ու հանգամանքներից, իր էությունը չի փոխում, ավելին, այն վերափոխվում ու այլափոխվում է ըստ անհրաժեշտության և ըստ հանգամանքների: Փանջունու կյանքն ու գործունեությունը արտացոլող այս եռագրության առավել ակնառու մասը և գեղարվեստական առումով ավելի կատարյալը «...*առաքելություն մը ի Տապլվարն*» է, որը ամբողջ հայ քաղաքական գրականության մեջ իր նախորդը չունեցող մի գործ է, մինչ այժմ չգերազանցված դասական գործ, խտացումը անելիք չունեցող (Փանջունի՝ որ ասել է թե՝ բան չունի, ունայնամիտ, դատարկաբան, ոչնչություն) սնամեջ բոլոր այն շառլատան գործիչների, մարդկանց ու կուսակցությունների, որոնց հիմնական գործունեությունն ու նպատակը հանգում է «*մի քիչ փող*»-ի: «...*Անոթի մնացողը հեղափոխական կրլլա*»¹,– գրում է Օտյանը և այդ տեսակ «*որ մենք հերոս*»-ների քանակը քիչ չէր հայ իրականության մեջ, որի համար հարկավոր էր «*կապել կուսակցական փողկապ*», շատ խոսել (Օտյանը այդ հատկանիշը բնութագրում է «*խոսելու կատաղություն*» և «*խոսունություն*» բառերով), հեղափոխական բարձր տերմիններ օգտագործել, որոնց դեպքում լսողները կկարծեին ոչ միայն այն, որ դու իրենց հետ ես, այլև իրենք են, որ քեզ հետ են, ուրիշների վաստակը վերագրել իրեն՝ «*ժողովրդին ափ ի բերան*» նվիրյալ հեղափոխականի պահվածք առնել, քանդած գործերը ներկայացնել «*շինեցի*» որակումով, «*պայքարն արդեն նպատակ է*» մտայնությունը դարձնել համոզում: «*Ջրվեժացյալ մորուքով և գիսախոփով մազերով*» այդ «*գործիչներ*» տիպարը, ինչպես բնութագրում է Օտյանը, «*ո՛չ տարիներեն, ո՛չ դեպքերեն, ո՛չ հուսախաբություններեն կազդվի*»: Այդ մարդիկ առաջնորդվում էին այն նշանաբանով, որ «*ժողովուրդը չպետք է որ բռնակ մը դադարի մեզմով զբաղելու*», առաջ էին քաշում ապամիավորող առաջադրանք՝ «*մենք օրենքն ենք, և մեզմե դուրս ամեն ինչ ապօրեն է*», մանավանդ համոզում ունեին, թե **ժողովուրդը մենք ենք**: Այս ամենի արդյունքում եկեղեցին թալանվում է, դպրոցը՝ այրվում, գյուղը՝ ամայանում, բայց, ինչպես գրում է Օտյանը, «*անկեղծ հեղափոխական սկզբունքը*» փրկվում է՝ «*թեև Տապլվարը կործանեցավ...*»:

Օտյանը նաև լավ հոգեբան էր, կուսակցական ու ազգային գործիչների մտածողության ու վարքագծի խորիմաց արվեստագետ: Նա ցույց է տալիս, թե երբ և ինչպես էին նման մակաբույծները, «*որոնց վրայեն կվազե կոր հերո-*

¹ Օտյան Եր., Ընկեր Բ. Փանջունի, Երևան, 1989, էջ 27:

սուրբությունը», օգնության մերժում ստանում, բողոքում ու զայրանում էին, թե «... քենե բռնությամբ բան չուզեցինք, կոկորդ չսեխմեցինք, փորդ դանակ չխոթեցին...»¹, ասել է թե՛ ոչինչ չի պատահել. ավելին՝ բարոյական պարտապանը դրամ չտվողն է մնում:

Հենց այդ տեսակ մարդկանց նկատի ունենալով՝ Միքայել Կյուրճյանը գրեց. «Յնորաստեղծ երևակայություն, սնափառություն կամ փառասիրություն. իրականությանը զգացման չգոյություն է. փորձառություն է խրատուելու անընդունակություն, ահա՛ գլխավոր յատկանիշները ամեն ազգի տիրացուներու ցեղին, անբուժելի, անուղղեա ցեղին»²:

Հարկավ, Օտյանն այն միամիտ կարծիքին չէր, որ հայոց աղետը միայն այդ մարդկանց վատ գործունեության արդյունք էր: Մեծ տերությունների թողտվության և խարդավանքների, կրկնվող ջարդերի, թուրքական իշխանությունների վարած հայատյաց քաղաքականության և շատ այլ հանգամանքների պատճառով նրանք չէին կարող էական դեր խաղալ: Ամբողջ հարցն այն է, որ նրանց գործունեությունը ավելի ընդլայնեց աղետի շրջանակները, մեծացրեց չարիքի չափերը:

Եր. Օտյանի մեծությունը ամենից առաջ կապված է նրա երգիծական ստեղծագործությունների հետ և առաջին հերթին՝ ժողովրդի քաղաքական ու ազգային խնդիրներին վերաբերող գործերի: Բայց նա անտարբեր չեղավ նաև սոցիալական խնդիրների ու «մուշտակավոր գործիչների» նկատմամբ՝ հայ աղաների, վաշխառուների, ազգային «նվիրյալներ» մամուլի որոշ ներկայացուցիչների նկատմամբ: Պետք է նկատել, որ այդ գործերում միշտ չէ, որ իր բարձրության վրա է նրա երգիծանքը, իսկ երբեմն էլ նա հանդես է գալիս լոկ որպես փաստագրող: Այդուհանդերձ, Օտյանը հավաստում է, որ իրականության մեջ գործող քաղքենիացած, այլասերված, անբարոյական ու ապագային այդ ուժերը նույնքան վնասակար ու ջլատիչ դեր են խաղում, որքան կեղծ հեղափոխականները:

1914 թ. Օտյանը տպագրեց «Վաճառականի մը նամակները կամ կատարյալ մարդ ըլլալու արվեստը» վիպակ-նամականին, որտեղ պատկերեց 1906-1913 թթ. արևմտահայ կյանքին բնորոշ բարոյական այն խեղված մթնոլորտը, որը Գոգմա Դամիանոսյանի նման մարդկանց ինչպես ներքին էությունն ու մտածողությունն էր կազմում, այնպես էլ արտաքին գործունեությունը, «մարդ ըլլալու» նրանց չափանիշների ու պատկերացումների ամբողջ սնանկությունը: Նման մարդկանց համար գոյություն ունեն ուշիմության, պարկեշտության, ազնվության այլ չափանիշներ: Գ. Դամիանոսյանը այդ նույն «ձեռներեցությունների» դասեր է տալիս իր որդուն: Մտաբերենք դրանցից մեկ-երկուսը. «Մարդուս առաջին և մեծագոյն իտեալը իր փո-

¹ Նույն տեղում, էջ 103:

² Օտյան Եր., Ընկ. Բ. Փանջունի ի Ծապլվար եւ Վասպուրական, Գահիրե, 1938, էջ 2:

րը կշտացնելն է: ...Ամեն մարդու համար՝ իր բուն հայրենիքը փորն է: ...Այն, որ ճշմարտապես իր հայրենիքը կը սիրե. պետք է դրամը սիրե: ... Երբ ունէ մոլորություն կամ ամոթալի արարք ծածուկ պահվի, կարելի է զայն չեղյալ համարել: ...Համոզումներն ու կարծիքները հազուստի կը նմանին և եղանակին համեմատ պետք է որ փոխվին»¹:

Աքսորից վերադառնալուց հետո Օտյանը ամբողջացրեց կիսատ մնացած իր ծավալուն վեպերից մեկը՝ «Թաղականին կնիկը», որի մի մասը 1914-1915 թթ. արդեն լույս էր տեսել «Ժամանակ» օրաթերթում: Վեպում, ի շարս անձնական ու հասարակական այլևայլ խնդիրների, Օտյանը նկատել է տալիս թուրք իշխանությունների վարած քաղաքականության ևս մի ոլորտ. հայ ունևոր դասի՝ զուտ անձնական շահի ու անվան համար մղված պայքարն ընկալել ու ներկայացնել որպես հեղափոխական ու հակապետական գործունեություն և ճնշել այդ «ազգային-ազատագրական պայքարը»: Վեպում Օտյանը ցույց է տալիս, որ փառասեր ու փողամոլ այդ դասը հայության ճակատագրի նկատմամբ անտարբեր է, չի տածում որևէ կարեկցանք առ ժողովրդական զանգվածները և ունի մի համոզմունք՝ «մենք ուրիշ, ժողովուրդն ուրիշ»:

Բամբասանքները, անձնական վիրավորանքները, կեղծիքները, ընտանեկան գայթակղություններն այդ շրջանակների կյանքի բովանդակությունն են կազմում: Այդ ճահիճը իր մեջ է առնում նաև կամագուրկ ու անդեմ մարդկանց, որոնք չունեն սեփական համոզմունք: Հիշենք թաղական խորհրդի պատրաստվող հանրագրությանը վերաբերող էջերը. «Շատ մը թաղեցիներ, հիանալի անկողմնակալությամբ մը, երկու հանրագրություններն ալ ստորագրած էին միևնույն ատեն, – և արդարանում էին, – ես ուրիշի խաթըրը կոտրել չեմ ուզեր, ան ալ կը ստորագրեմ, եթե կուզե՛ս, դուն ալ բան մը գրե բեր, ատ ալ կստորագրեմ»²:

Օտյանը երգիծում է ազգային երևելիների ոչ միայն անբարոյականությունը, այլև արատավոր մտածողությունն ու հոգեբանությունը: Երբ Պողոս Էֆենդին իր կնոջը բռնում է դավաճանության մեջ, շատ ավելի զայրանում է այն պատճառով, որ կինը կապված է իրենից ցածր դիրք ունեցող անձնավորության հետ. «Իմ ուշախի՛ս, Տիրանի՛ հետ, անամո՛թ... քա՛, այդ ապուրը պիտի ուտեիր նե՛՝ գոնե ինե՛ մեծ, ինե՛ հարուստ մեկու մը հետ ուտեիր... քա՛, բնավ արժանապատվություն չունի՛ս դուն...»: Այդ «արժանապատվության» ընկալումը կնոջ մեջ հասնում է ցինիկության. «... մյուս կողմե խիղճս հանդարտ է, սակայն, որովհետև մինչև այսօր պատիվդ միշտ բարձր բռնած եմ...

– Տիրանին պես մեկու մը հե տ:

– Որու հետ ըլլա՛, ըլլա՛, խնդիրը ան է, որ մարդ չէ իմացած»³:

Օտյանը իհարկե կնախընտրեր «ազնվաշուքների» այդ զանգվածին «ցա-

¹ Օտյան Եր., Երկերի ժողովածու, հ. 4, էջ 577, 590, 604:

² Օտյան Եր., Թաղականին կնիկը, Կ. Պոլիս, 1921, էջ 86-87:

³ Նույն տեղում, էջ 170-171:

խավելով հալածել», քան գրչով: Բայց ինչ արել է մեծ երգիծաբանը իր գրչով, պակաս մաքրիչ դեր չունի և իր շոշափած խնդիրներով ու արծարծած հարցադրումներով հավաստի արտացոլումն է ոչ միայն իր ժամանակների, այլև հայ կյանքի՝ մինչև օրս առկախ մնացած բազում խնդիրների, և, ինչպես գրում է Օտյանը իր «Դատաստանական խորհրդին առջև կամ Բերայի գայթակղությունները» գործում, որտեղ տիրում են կեղծիքն ու շահը, որտեղ վաճառքի է դրված շատ բան՝ սեր, պատիվ, բարոյական, նվագորդի են դրված անգամ ամուսնական հարցերը, որի արդյունքում՝ «...դոկտոր Վարդանի վրա մնաց աղջիկը»: «Մնաց աղջիկը», քանի որ դոկտոր Վարդանը ավելի քիչ օժիտ էր պահանջել, քան հակառակորդ փեսացուն: Ահա այս ամենի համար է, որ Օտյանն իրեն համարում էր բարոյական ախտերի բժիշկ:

Բայց Օտյանի պատկերած աշխարհում կար բարոյականությունից ու շահամոլությունից վատթար մեկ այլ բան՝ ազգային դավաճանությունն ու լրտեսությունը:

1919 թ. Կ. Պոլսի «Վերջին լուր» թերթում սկսվեց տպագրվել Օտյանի «Թիվ 17 խաֆիեն» քաղաքական վեպը, որը մի կողմից արտացոլում է 1913-1916 թթ. պոլսահայ գաղջ մթնոլորտը, թուրքական իշխանությունների կողմից հայերի նկատմամբ իրականացվող ազգային, քաղաքական ու հասարակական կործանիչ իրողությունները, երբ ժողովրդի ծանր կացությունից, թշնամիներից զատ շահատակություններ էին կատարում նաև «ազգակիցները», մյուս կողմից՝ հեղինակի՝ շուրջ երեքուկես տարի տևած քստրական կյանքի պատմությունը: Թիվ 17 խաֆիեն (լրտեսը)՝ Աստիկ Մարկոսյանը, թուրքական ոստիկանության գործակալ է և գործում է ընդդեմ իր ժողովրդի, չունի դիմագիծ ու արժանապատվություն, դրամ է վաստակում անգամ իր հարազատների արյան գնով: Հրապարակը լցված է նման մարդկանցով: Զանազան արշավիրներ, արթիններ իրար դեմ են պայքարում, զրպարտում ու լրտեսում միմյանց: Վեպն աչքի է ընկնում ոչ միայն արևմտահայության կյանքի հավաստի պատկերներով, այլև հոգեբանական սուր դիտարկումներով ու բնութագրերով. օրինակ, վեպի հերոսներից մեկին՝ Հաճի Մարութե աղային, բանտում եղած ժամանակ առիթ է ներկայանում մի քանի հազար ոսկի կաշառքով փրկել իր կյանքը և խուսափել Կայսերի աքսորվելուց: Բայց այդքան դրամ «առ ոչինչ» դիմաց վճարելը նրա վաճառականական էությունը հակոտնյա է, և ահա Օտյանը մի կարճ նախադասությամբ սպառում է գծում այդ մարդու ամբողջ էությունը. «— Ես այդչափ փարա տամ նե՛ արդեն կը մեռնիմ...»¹:

Արծարծված թեմայի առումով վերոհիշյալ վեպի հետ օրգանական հարազատություն ունի «Նոր հարուստներ» գործը, որը յուրովի շարունակություն է արդեն պատկերված դեպքերի և ընդգրկում է 1916 թվականից մինչև

¹ Օտեան Եր., Թիվ 17 խաֆիեն, Երևան, 2001, էջ 316:

1918 թ. զինադադարն ընկած ժամանակահատվածը: Օտյանը ցույց է տալիս, որ պատերազմը ումանց համար եկամուտների նոր աղբյուրներ է ստեղծել, որոնց հիմքը այլոց դժբախտություններն են: Համեմատած նախորդ վեպերի՝ Օտյանի այս գործում երգիծական տարրերը ավելի շատ են: Վեպի վերաբերյալ ժամանակի մամուլը իրավացիորեն գրեց. *«Ջախջախիչ մեծամասնությունը պիտի խնդա, իսկ աննշան փոքրամասնություն մը պիտի լա»*¹:

Շահարկությունների ու խաչագողությունների վերհանմանն է հետամուտ Օտյանի «Կանաչ հովանոցով կինը կամ նոր խաչագողություն» վեպը: Հեղինակն իր վեպը անվանել է պատմական՝ նկատի ունենալով ներկայացվող դեպքերի հավաստիությունը: Հերոսները, զինված խաբեության և անագնավության տարաբնույթ զենքերով՝ հետամուտ են մեկ նպատակի՝ դրամ վաստակել, և միջոցների միջև խտրականություն չեն դնում: Նրանք խաբում են ոչ միայն ուրիշներին, այլև միմյանց: Զավեշտն այն է, որ ինչպես խաբող, այնպես էլ խաբվող մարդկանց մեջ տարբերություն չկա. երկու կողմն էլ անհաղորդ են ազգային ցավերին, խնդիրներին ու վիճակին, զուրկ բարձր գաղափարներից՝ դրանով իսկ դառնալով մերժելի մարդիկ: Օտյանը այս առումով երևան է հանում նաև նոր տիպեր՝ կեղծ կամավորներ, որոնք հայրենասիրության քողի ներքո անում են ամեն բան... *«փող փրկելու»* համար և որի համար *«ամեն բան այք առած են»*:

Վեպի գլխավոր հերոսը՝ Լյուսին, որին Օտյանը Կանաչ հովանոցով կին որակումն է տալիս, դրամ է վաստակում՝ սիրարկածների շղթա հյուսելով՝ իր ցանցի մեջ զցելով *«փորձված»* ու *«անփորձ»* բազում մարդկանց: Վեպի ուշագրավ տիպերից է *«գործի»* մեջ խղճմտանք չունեցող, պատահական թերթերի աշխատակից Փանոսը, որն այն համոզումն ունի, թե Աստված մարդկանց ստեղծել է, որ ինքը նրանցից օգուտներ քաղի:

«Վերջին լուր» թերթի 1921 թ. հոկտեմբերի 22-ի համարով այս վեպը ավարտվում է:

Հաջորդ իսկ համարում Օտյանը հանդես է գալիս նոր վեպով՝ «Կավե հերոսներ կամ մեր ազգային ճինները», որը ընդմիջումներով շարունակվում է մինչև 1923 թ. փետրվարի 6-ի համարը: Թեև գեղարվեստական պատումի առումով այս վեպը ավելի նշանակալից է, սակայն օրը օրին գրելու ոչ այն է սովորույթը, ոչ այն է պարտադրանքը (թերթերը անընդհատ նյութ էին պահանջում) Օտյանի ինչպես այս, այնպես էլ մյուս վեպերը խիստ ծավալուն են դարձրել, լեցուն երբեմն ավելորդաբանություններով, բուն գործողությունների հետ քիչ կապ ունեցող պատմություններով և անգամ կրկնություններով: Ահա այս վեպում էլ Ժյուլի, Խորշակի, Շատխոսունու և այլոց նկարագրերը թեև հագեցված են տարաբնույթ գործունեություններով, սակայն որպես մարդ՝ նրանք քիչ են տարբերվում Օտյանի այս կամ այն գործում ար-

¹ «Վերջին լուր», 1919, թիվ 1521:

դեն պատկերված տիպերից: Այդպիսին է գործող նաև Ավետիս Էֆենդին՝ նույն գծով հարուստը, նույն անդեն «ազգայինճին», ինչպես նրանց սիրում էր անվանել Օտյանը: Երբ այդ «կավե հերոսին» առաջարկում են քաղաքային ժողովի անդամ դառնալուց առաջ դրամական մի քանի ազգանպաստ զոհողություններ կատարել, նա ամենայն ամբարտավանությամբ պատասխանում է. «Ազգն է, որ ինձի պետք ունի և ոչ թե ես ազգի»¹:

Օտյանը հանձին Ավետիսի երևան է հանում «դասական» հարուստի վարքագծում ի հայտ եկած նաև մի նոր դիրքորոշում՝ պատեհապաշտությունը: Նա օգտվել է պատերազմի ընձեռած բոլոր «առավելություններից» և էլ ավելի է հարստացել ու հիմա էլ օգտվում է զինադադարի առթած հնարավորություններից՝ նոր խարդախություններ կատարում՝ ամեն ինչ քողարկելով ազգային նվիրյալի անվան տակ:

Ըստ հանգամանքների և ըստ շահի վերափոխվող մարդիկ քիչ չեղան պատերազմի տարիներին: Օտյանը իր մի շարք գործերում կերտել է նման հերոսներ: Կային մարդիկ, որոնք անգամ կրոնն ու ազգությունն էին փոխում: «Ըստ հարկի» հավատափոխ դարձած մի պոլսեցու մասին Օտյանը պատմում է, որ մինչ պատերազմը Իբրանոսյան եղած այդ մարդը իրեն հռչակում է աղա Իբրանոս և թրքություն ընդունում, իսկ զինադադարից հետո նորից իրեն հայ «դարձնում»:

Օտյանը ծաղրում է նաև այն հայ թերթերը, որոնք ուռճացված էին ներկայացնում ամեն բան: Հնարովի լուրերը շատ էին մանավանդ ազգային խնդիրներին վերաբերող նյութերում: Նա գրում է, որ երբ ըստ բանավոր լուրերի՝ Զավեն պատրիարքը* աքսորվելուց Կ. Պոլիս պետք է վերադառնար, հայ թերթերը հազար ու մի ստապատիր պատմություններ էին հորինում: Թերթերից մեկը կանգնում է դժվարության առջև. ինչպե՞ս ներկայացնել պատրիարքի առողջությունը: Տկար ցույց տալու դեպքում ընթերցողը կհուսալքվեր, առողջ ցույց տալու դեպքում կմտածեր, թե աքսորվելուց նա տառապանք չի քաշել: Եվ ահա գտնվում է «էլքը»։ Զավեն սրբազանի վերաբերյալ թերթը գրում է, որ աքսորի տառապանքների մեջ տկարացած և հիվանդացած պատրիարքը անգլիացի զինվորական բժիշկների խնամքի շնորհիվ վերստին գտել է իր առողջությունը և կատարելապես ապաքինված Հալեպ է հասել:

Վեպի ուժեղ հատվածներից է մի քանի դատարկապորտների բուն էությունը պարզող այն հատվածը, որը վերաբերում է նրանց երթին դեպի եկեղեցի՝ նպատակ ունենալով գրավել բանկալն ու թաղի ատենապետ դարձնել իրենցից մեկին՝ Ժյուլին: Ինքնակոչ այդ մարդիկ, ամբոխը ճեղքելով, գոչում

¹ «Վերջին լուր», 1921, թիվ 2335:

* Զավեն (Տեր-Եղիայան) պատրիարքը Տիգրանակերտի (Դիարբեքիր) թեմի առաջնորդն էր, որ 1913 թ. ընտրվեց Պոլսի պատրիարք: 1916 թ. նա աքսորվել էր Բաղդադ, որտեղից վերադարձավ 1918 թ.:

են. «Ճամբա բացե՛ք, ճամբա բացե՛ք, ժողովրդին, ճամբա բացե՛ք»¹:

Տեր Բարսեղի տիպը («Միջնորդ Տեր-Պապան») Օտյանի կերտած հաջողված կերպարներից է, խտացումը «մարդ դառնալու» արվեստի մի շարք երևույթների, որտեղ գլխավոր դերակատարը դրամն է:

Ահա այսպես անխնա ծաղրի ենթարկելով մեծատոնների ու «գործի» մարդկանց ամբողջ խավերի՝ Օտյանը այնուամենայնիվ մնում է ազգային համերաշխության ջատագով, քանի որ թուրքական յաթաղանը տարբերություն չէր դնում հայ հարուստի և աղքատի, մեղավորի և անմեղի, կուսակցականի և անկուսակցականի միջև:

1922 թ. սեպտեմբերից սկսած՝ արևմտահայությունը ստիպված էր նորից բռնել գաղթի ճամփաները: Նախքան քեմալականների Կ. Պոլիս մտնելը (նոյեմբերին) քաղաքից հեռանում է նաև Օտյանը: Նա անցնում է Բուխարեստ, որտեղ, ի շարս այլոց, նաև գաղթել էին Հովհ. Թումանյանի նախաձեռնությամբ 1921 թ. Կ. Պոլսում հիմնված «Հայ արվեստի տան» մի խումբ նախկին անդամներ, ովքեր նաև Օտյանի մտերիմներն էին: Օտյանը կարճ ժամանակով աշխատակցում է այստեղ լույս տեսնող «Նոր արշալույս» թերթին, Հ. Ճ. Սիրունու «Նավասարդին», ապա անցնում է Տրիպոլիս, Բեյրութ և վերջնականապես հիմնավորվում Կահիրեում, որտեղ աշխատակցում է Վահան Թեքեյանի խմբագրությամբ լույս տեսնող «Արեւ» թերթին: Կյանքի, աշխարհի ու մարդկանց վրա «անհոգ հայացքով» նայող այս մարդու հոգին արդեն շատ էր դառնացած: Սիրիայի և Միջագետքի անապատները անդառնալի ավերել էին նրա առողջությունը: Պատասխանելով «Շանթ» հանդեսի հարցաթերթիկին, թե ինչպես պիտի ուզեիր մեռնել՝ Օտյանը դեռևս տարիներ առաջ գրել էր՝ «Առանց կարօտի եւ առանց դառնութեան»²: Ո՛չ մեկն իրականացավ և ո՛չ էլ մյուսը: 1926 թ. հոկտեմբերի 3-ին օտարության մեջ՝ Կահիրեի իտալական հիվանդանոցում, մեծ երգիծաբանն ընդմիշտ փակեց իր աչքերը: Նրա աճյունը գնաց հանգչելու Ալեքսանդրիայի Մար Մինայի գերեզմանոցում՝ մեկ այլ հայ դժբախտի՝ Արփ. Արփիարյանի աճյունի կողքին: «...Գերեզմանատան այդ անկյունը, - գրում է Վ. Թեքեյանը «Դամբանական Վահան Թեքեյանի» իր խոսքում, - առաջին «Հայրենիքի» խմբագրատան մեկ սենեակին* կը նմանի հիմա...»³:

Իր ժողովրդին հասած անլուր տառապանքները, հետադիմության, ապագայնացման ու շահամոլության դեմ ամենօրյա պայքարը, աքսորն ու տառապանքը մաշեցին Օտյանի ֆիզիկականը, բայց նրա ըմբոստ հոգին միշտ մնաց անեղծ ու բարձր: Եվ երիցս ճիշտ էր Ալ. Շիրվանզադեն, երբ նրա

¹ Նույն տեղում, թիվ 2381:

² «Շանթ», հոկտեմբեր 12-25, 1913, թիվ 48, էջ 363:

* Այնտեղ էր թաղված նաև Կունծիկ աբեղան, որ նույնպես «Հայրենիքի» աշխատակիցն էր եղել:

³ Թեղիկ, Ամենուն տարեցոյցը, Փարիզ, 1928, էջ 438:

մասին գրեց. «Երվանդ Օտյանն ինքն էլ արտիստ էր՝ բառիս ոչ սահմանափակ իմաստով: Արտիստ էր որպես գրող, որպես մտածող ու գործող, արտիստ էր ճաշակով, իր նրբագագությունը, իր կրթությամբ... Երվանդ Օտյանը մարդ էր»¹:

Այդ մեծատառով մարդը այսօր ևս մեզ հետ է և շարունակում է իր կյանքով ու տասնյակ հազարավոր էջեր կազմող իր գրականությամբ ուղենիշ մնալ այն ամենի, ինչը ազնիվ է ու արդար: Նա հայ ժողովրդի ճակատագրական մի երկար շրջանում ծաղրեց ու քննադատեց ինչպես օտարների, այնպես էլ յուրայինների սխալներն ու թերությունները, անարգանքի սյունին գամեց այն ամենը, ինչը խանգարում էր ժողովրդի միասնությունն ու առաջընթացը. արյան ու կորուստների այդ տարիներին նաև կենսաբեր ծիծաղ առթեց մահվան ճիրաններում հայտնված իր ժողովրդին: Նրա գրականությունը եղավ այն միակը, որն այսօր դրված է Հակոբ Պարոնյանի ստեղծածի կողքին՝ թեմատիկ ու ժամանակաշրջանային ավելի լայն ընդգրկումներով, պատկերած տիպերի և արծարծած խնդիրների ավելի բազմազանությամբ, իհարկե ոչ միշտ այն գեղարվեստական մշակվածությամբ, հակիրճությամբ ու գործողությունների զարգացման սրնթացությամբ, որպիսիք են պարոնյանական ստեղծագործությունները: Մեր գրականության մեջ այդ փոխհարաբերությունը արդեն վաղուց է ճշտված. «... որպես երգիծաբան Երվանդ Օտյանը ավելի ինքնատիպ էր, քան Հակոբ Պարոնյանը, թեև ոչ սրա չափ սրամիտ և հնարագետ»²:

Լինելով ու մնալով հայ երգիծաբանության մեծագույն դասականներից մեկը՝ Օտյանը քչախոս էր և երբեք չէր ծիծաղում: Թերևս միայն մեկ անգամ՝ իր մահվան նախադրանք, ինչպես վկայում է Վ. Թեքեյանը. «Ժպտեցավ քանի մը անգամներ՝ իր հատած, բարակ շրթունքներուն անհունօրէն նուրբ ու անուշ ժպիտովը»: Այդ ժպիտ էր «բախտին դէմ, ցաւին դէմ, մահվան դէմ»³: Ժպիտ, որ կյանքի նկատմամբ ունեցած հեգնանքն էր:

**Арцрун Авагян – Неудобчивый человек: Ерванд Отян
(К 150-летию со дня рождения)**

В статье, написанной по случаю 150-летия со дня рождения одного из великих представителей армянской литературы – Ерванда Отяна, представлена жизнь сатирика и большинство его художественных произведений. По законам портретного жанра Отян показан как человек, искусствовед, эстет. Многие произведения Отяна написаны на документальной основе и потому представляют собой историческую ценность. В своих произведениях Отян подвергает сатирическому осмеянию партийных и беспартийных

¹ Շիրվանզադե Ալ., նշվ. աշխ., էջ 510:

² Նույն տեղում, էջ 494:

³ «Արեւ», 5 հոկտեմբերի 1926:

деятелей, национальных лидеров, лжереволюционеров, спекулянтов. Фокусируя внимание здравых сил народа на ошибках и трагедиях прошлого, Отян акцентирует мотивы возвращения на родину. В те кровавые годы потерь литература Отяна подарила жизне-радостный смех своему народу, оказавшемуся в когтях смерти, его произведения стали словом правды и сатирой, направленной на пробуждение душ и устремление армян к самопознанию.

Artsrun Avagyan – *The Unsmiling Man – Yervant Oadian (On the 150th Anniversary)*

The present article, written on the occasion of the 150th anniversary of one of the greatest figures of Armenian literature Yervant Oadian, presents the life of the satirist and most of his literary works. In the article, Oadian is portrayed as a person, artist, and esthetician. Many of Oadian's works are written on documentary grounds and in this regard are historical documents and have historical value. In his works, Oadian equally taunts party and non-party figures, national leaders, false revolutionaries, and merchants. Focusing people's attention on the failures and tragedies of the past Oadian raises the motives for returning to life. In those bloody years of loss, Oadian's literature made his people, who were in the clutches of death, laugh. His literature was a word of truth and a deliberate mockery intended to awaken the hopeless souls, to rouse from sleep the dedicated ones and to drive the Armenian man to self-recognition.

Ներկայացվել է 10.09.2019

Գրախոսվել է 04.09.2019

Ընդունվել է տպագրության 05.11.2019